



Milliyetçilik Kuramı Çerçevesinde Kırım Tatar Türkleri'nin Değerlendirilmesi

Evaluation of Crimean Tatar Turks in the Framework of Nationalism Theory

Hatice Gonca TÜRKAY TANTAN*, Ferdi GÜÇYETMEZ**

Özet

Uluslararası literatürü incelediğimizde milliyetçilik kuramı millet, ulus ve devlet olgularıyla beraber değerlendirilmektedir. Bununla birlikte ulus kavramını irdeleyen Primordialistler, Modernistler ve Etno-simbolcü yaklaşımdır milliyetçiliğe farklı anlamlar yüklemişlerdir. Tarih, felsefe ve uluslararası ilişkiler materyalleri incelendiğinde milliyetçiliğin ortaya çıkışına dair farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu incelemeler sonucunda yerel kimlik vurgusu önemli olmakla birlikte milliyetçilik, ideolojik bağlamda sorgulanmaktadır. Bu analizler sonucunda yapılan değerlendirmeler ile milliyetçilik teorileri planlı bir şekilde mi ortaya çıkmıştır? Sorusu genel bir tartışma konusu olmuştur ve çalışma içerisinde değerlendirilmiştir.

Milliyetçilik kavramını spesifik olarak Kırım Tatar coğrafyası üzerinden irdelediğimizde, sürgün döneminde yaşananlar Tatar benliğinde anavatanları Kırım'a, geçmişe ve kültürlerine yönelik millî bir duygunun kuvvetlenmesini sağlamıştır. Hiç şüphesiz bu ortak duygu millî kimlik inşası ve muhafazasında etkili olmuştur. Bu çalışma, milliyetçilik kuramları çerçevesinde 1944 Kırım Tatar sürgününün millî kimliği inşa etme ve koruma sürecinde etkili olan Ceditçilik Hareketi'nin hangi yaklaşımla uyumlu olduğu sorusuna tarihsel öncüller perspektifinden cevap aranmasını kapsamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Milliyetçilik, Milli Kimlik, Ulus, Kırım Tatarı, Ceditçilik

Abstract

The theory of nationalism is evaluated together with the phenomenon of nation and nation-state. Primordialists, Modernists and Ethno-symbolist approaches that examine the concept of nation have attributed different meanings to nationalism. There are different approaches to the emergence of nationalism. Although the emphasis on local identity is important, is nationalism a solution in the ideological context? Have theories of nationalism emerged in a planned way?

What happened during the exile period in the Crimean Tatar geography strengthened a national feeling towards the past and culture of the people. Undoubtedly, this common feeling has been effective in the construction and preservation of national identity. This study includes seeking an answer from the perspective of historical antecedents to the question of which approach is compatible with the Jadidism Movement, which was effective in the process of constructing and preserving the national identity of the 1944 Crimean Tatar exile within the framework of nationalism theories.

Keywords: Nationalism, National Identity, Nation, Crimean Tatar, Jadidism

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Doktora Programı, gncntnt@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9317-3976

** Öğretim Üyesi, İsviçre, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, ferdigucyetmez26@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1204-2606

Giriş

Milliyetçilik kuramı, uluslararası literatür kapsamında millet (ulus) ve ulus devlet olgularıyla beraber değerlendirilmektedir. Bu noktada ulus kavramını irdeleyen Primordialistler ve modernistler, milliyetçiliğe farklı anlamlar yüklemişlerdir.

Primordialistlere göre, milletler ilk andan itibaren var olan anlamında karşılık bulsa da temelde ırk, dil, tarih, kültür ve gelenek gibi homojen unsurların bir araya gelmesiyle oluşmuş kolektif kimliklerdir. Bu kimliklerin ilkel dönemlerden itibaren var olduğu kabul edilmektedir.

Modernistlere göre, yaklaşık üç yüz yıllık tarihi olan kolektif kimliklerden söz edilmektedir. Homojen olan yapı kırılarak modernize edilmek istenmiştir. Bu bağlamda modern milliyetçilik geleneksel toplumdaki modern topluma geçişte oluşan kolektif bir algıdır. İlkel dönemde insanlar kendilerini herhangi bir milliyetle ilişkilendirmemiş olup daha yerel kimlikler söz konusudur. Modernizmle beraber devletler oluşmuştur. Topluluklarda bir ulusa aidiyet duygusu gelişmeye başlamıştır. Modernist yaklaşımın seküler tarihine bakıldığında milliyet olgusunun dinin yerini aldığı görülmektedir. Yani artık önce Türk sonra Müslüman, önce Fransız sonra Katolik şeklindeki söylem anılır olmuştur.

Benedict Anderson'un 'Hayali Cemaatler' metaforu bu durumu açıklamaktadır. Anderson'a göre ulus, hayal edilmiş siyasi bir topluluktur (Anderson, 1983). Ulusun üyeleri diğerlerini tanımaz, birbirleriyle daha önce karşılaşmamışlardır. Bu görüşe göre milliyetçilik, bir ideoloji değil, dinin yerini alan bir olgudur. Anderson'a göre, aydınlanma felsefesi ve devrim döneminde yükselmiş din eksenli hanedanlıkların meşruiyeti yıkılmıştır. Dinin bıraktığı boşluğu doldurmaya en uygun ideoloji milliyetçilik olmuştur.

James Kellas'a göre, dinler ve milliyetçilik el eledir (Kellas, 1991). Smith (2004) için ise dinler milliyetçiliğin sembolleridir. Gellner (1998) ise endüstrileşmeyle beraber insanları büyük kentlerde bir araya getiren şeyin milliyetçilik olduğunu ifade etmektedir. Son yıllarda eklenen üçüncü bir kategori ise Etno-sembolcü yaklaşımdır. İlkçilik reddedilmiş, modernizm hegemonik ve yetersiz bulunmuş ve bu iki yaklaşımdan hareketle bir senteze ulaşılmıştır. Etno-sembolcülere göre millet olgusu vurgulanmakta ve oluşum süreci geniş bir zamana yayılarak değerlendirilmektedir.

Tarihsel süreçte milliyetçilik duygusuyla ortaya çıkan bazı bölgesel hareketler vardır. Panslavizm ve ona karşı gelişen Pantürkizm hareketi bu çerçevede değerlendirilmektedir. "Panslavizm Orta ve Doğu Avrupa'daki Slavları Rusya himayesinde toplamayı, siyasi ve kültürel birlikteliği sağlamayı amaçlayan milliyetçilik duygusuyla ortaya çıkan hareketin adıdır" (Stergar, 2017). Kırım coğrafyasındaki Tatar Türklerinin sürgün edilmesi de bu amaçla gerçekleştirilmiştir. Sürgünün kökleri 1778'de Müslüman Kırım Tatarlarının Anadolu'ya kitleler hâlinde göç etmelerine kadar gitmektedir. 1944 yılına gelindiğinde Kırım coğrafyasının Türksüz bırakılması ideali nüfusun demografik, siyasi ve kültürel dönüşümü hedefi bağlamında yağma siyaseti ve asimilasyon çabaları ile ne yazık ki olumlu sonuçlanmıştır.

Pantürkizm ise; Panslavizm'e karşı reaksiyon amacıyla ortaya çıkan milliyetçi hareketin adıdır (Hyman, 1997). Türkçülük, 1880'lerde Rus İmparatorluğu'nda yaşayan Azeriler ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk aydınları arasında tüm Türk halklarının kültürel ve siyasi birliğini sağlamak amacıyla ortaya çıkan bir hareket olarak tanımlanabilir. Tanım diğer bir şekilde irredantizm olarak algılanabilir. Ancak Jacob M. Landau'nun da belirttiği gibi Pantürkizm ile Panturanizm arasında net bir ayrım bulunmaktadır.

Pantürkizm, ayrımcılığa veya asimilasyona karşı korunma arzusunu ifade eden ılımlı irredentizmin bir türüdür. Fakat Panturanizm'in ana hedefi kökenleri aynı olan dillerden tüm halklar arasında yakınlaşmayı ve nihayetinde birliği içeren aşırı irredantizm biçimidir.

Pantürkizm'in yeni kuşak sembolü olan Ceditçilik Hareketi, II. Dünya Savaşı sonrası Kırım Tatar tarihinde yaşanan toplu sürgün dramı döneminde, Tatar Türklerinin benliğinde anavatanları Kırım'a, geçmişe ve kültürlerine yönelik millî bir duygunun kuvvetlenmesini sağlamıştır. Pantürkizm hareketi de şüphesiz, ortak duygu olan millî kimlik inşası ve muhafazası çabalarında etkilidir. Bu bağlamda İsmail Gaspıralı'nın (1851-1914) fikirlerinin önemlidir. Gaspıralı, Pantürkizm'in ilk kuşak sembolü olup, birlik insanıdır (Yalvar, 2017). Ayrımcılığa veya asimilasyona karşı korunma arzusunu ifade eden Pantürkizm'in, Panslavizm'e karşı gelişmesinde katkıları çoktur. Pantürkizm'in düşün yapısının gelişmesinde önemli katkıları olan Kafkasya'nın yükselen değeri Gaspıralı "dilde, fikirde ve işte birlik", yani Ceditçilik hareketi ile iz bırakmış bir Türk büyüğüdür.

Bu çerçevede çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde milliyetçilik yaklaşımı, din-milliyetçilik ilişkisi ve etnik kimlik konusu ele alınacaktır. İkinci bölümde, Kırım Tatarlarının ideolojik bölünme süreci, Osmanlı-Rus etkisinin Kırım çerçevesinde kronolojik olarak incelenip, sürgünün, toplumsal ve siyasal sonuçları ile asimilasyon sürecine yer verilecektir. Üçüncü bölümde ise, Panslavist uygulamalar ve Tatar Türklerinin millî kimliği muhafaza gayretleri ve Ceditçilik hareketinin temeli olan Pantürkizm politikası bağlamında Ceditçilik hareketi değerlendirilecektir.

1. Milliyetçilik

Milliyetçilik düşüncesinin kökenlerini Kant ve Rousseau'ya kadar geriye götürebilmekteyiz. Bu kavramın toplum bilimi olarak incelenmesi, 1920 ve 1930'lu yıllar arasında aktif olarak sürdürülmüştür (Dinç, 2007: 3). Milliyetçilik kuramı, ulus ve ulus devlet olgularıyla beraber değerlendirilmektedir. Ulus olgusunun oluşma sürecini, ekonomik bağılıkların gelişmesi ve merkezi devletlerin kuruluşu hızlandırmıştır (Akıncı, 2012: 62). Ulus kavramı ilk defa 1884 yılında İspanya Kraliyet Akademisinin hazırladığı olduğu lügatte kullanılmıştır. Ulus kavramının tarih dışı olduğunu belirten 'Primordialist' yaklaşım ile modern bir olgu olarak değerlendiren 'Modernist' yaklaşım bunu birlikte incelenmektedir. Son yıllarda bunlara üçüncü bir kategori olarak 'Etno-Sembolcü' yaklaşım eklenmiştir.

Primordialist yaklaşıma göre ulus sonradan inşa edilmemiştir ve doğal olarak mevcuttur (Kataria, 2018: 135). Bu konuda Anthony Smith şunları söylemektedir; "Millet de modern zamanların en popüler ve en sık rastlanan mitlerinden birinin, milliyetçiliğin merkezinde yer alır. Bu mitin merkezinde, ulusların bilinmeyen bir zamandan beri var oldukları ve uluslar dünyasında yerini almak üzere milliyetçiler tarafından uzun uyularından uyandırılmaları gerektiği fikri bulunur." (Smith, 2004: 40). Primordialist yaklaşım içerisinde doğalcı, kültürel ve biyolojik olmak üzere üç farklı bakış açısı vardır ve İnsanların hangi etnik kökenden oldukları önceden belirlenmiştir (Akıncı, 2019: 414).

Modernist yaklaşıma göre ulus milliyetçiler tarafından yaratılmıştır. Esasen milliyetçiliğin ulusların bir ürünü olmadığı, aksine ulusları ortaya çıkardığı savunulmaktadır Gellner (1992: 105); "milliyetçilik ulusların bir ürünü değildir. Aksine ulusları meydana çıkaran milliyetçiliğin ta kendisidir." demek suretiyle bu hususta ulusun bir kurgusal yaratım olduğunu vurgulamıştır. Yine Benedict Anderson ulusa ilişkin şu tanımlamayı önermiştir:

“Ulus hayal edilmiş bir siyasal topluluktur. Kendisine aynı zamanda hem egemenlik hem de sınırlılık olacak şekilde hayal edilmiş bir cemaattir. Hayal edilmiştir; çünkü en küçük ulusun üyeleri bile diğer üyeleri tanımayacak, onlarla karşılaşmayacak, hatta onlardan söz edildiğini duymayacaktır. Ancak yine de her birinin kafasında birlikteliklerinin hayali yaşamaya devam edecektir. Sınırlıdır; çünkü en büyük ulusun bile ötesinde başka ulusların yaşadığı sınırları vardır. Egemendir; çünkü kavram aydınlanma felsefesi ve devrimlerin, güçlerini Tanrı'dan alan hanedanların meşruiyetini yerle bir ettiği bir çağda doğmuştur.”

Anderson'un hareket noktası ulusla ulusçuluğun özel bir kültürel inşa çeşidi olduğu fikridir. Ulusçuluk faşizmle liberalizmin yerine din, akrabalık vb. olgular ile bir arada düşünülmeli, bir ideoloji şeklinde düşünülmemelidir (Özkırmı, 2008: 181).

Bir inşa olarak ulus fikrini savunan Çek düşünür Miraslov Hroch, ulusçulukla bu kavramın yarattığı milletin çağdaş dönemlerin bir ürünü olduğunu iddia eder (Hroch, 2019). Hroch tezini açıklarken milletin inşa edilebilir olmasının üç ölçütünü belirtir. Birincisi, bir dile sahip olunması gerekir. İkincisi, eğitilmiş seçkinlerle müteşebbis sınıflardan müteşekkil, kimi zaman kasabalı sınıfla örgütlü kişileri de içeren eksiksiz bir sosyal yapı gerekir. Üçüncüsü, sivil haklarla kendi kendini yönetme hakkının olması gerekir (Vatandaş, 2004: 83).

Etno-Sembolcü yaklaşım ise modernistlerin hegemonyasına bir reaksiyon niteliğindedir. Kavram, ulusçulukla ilgili çözümlenmelerde etnik tarihe ağırlık veren teorisyenleri belirtmek üzere kullanılmaktadır. İlkliği reddedilmiş olan ve modernist izahları da yeterli bulmayan John Armstrong, Anthony Smith vb. etno-simgeler bu iki modelden hareket ederek bir sentez oluşturmaya ve orta yolu bulmaya gayret ederler. Daha türdeş kategoriler oluşturmaktadırlar. Ulusların gelişiminin uzun bir zaman dilimi içerisinde incelenmesi gerektiğini ifade etmektedirler. Çünkü çağdaş ulusların geçmişleri de etnik geçmişleri dikkate alınmaksızın izah edilemez. Günümüzün ulusları, modern dönemden önceki aşamanın etnik topluluklarını devam ettirir (Özkırmı, 2008: 203- 204).

Milliyetçilik, uluslaşma ve ulus devlet biçiminde inşa olmuştur. Bu noktada ayrılmaz bir diğer kavram olarak ulusal kimlik karşımıza çıkmaktadır. Modern öncesi dönemde toplumsal kimlikleri Smith üç temel kategoride irdelemektedir. Bu çerçevede çağdaş dönemden önceki sosyal kimliklerin kaynakları, cinsiyet, yer veya ülke/toprak, sosyal ve ekonomik sınıfsal kategorilerdir. Ulusal kimliğin inşası sürecinde önemli birtakım kavramlar vardır. Teritoryal mekânsal faktör, vatan düşüncesi, siyasal düşünce, kültür ve din unsurları inşa sürecindeki önemli kavramlardır. Ulusu tanımlamakla ilgili olarak genellikle bir tanesi aydınlanma öteki de romantizm olarak iki temel model vardır. Aydınlanmadan kaynaklanan Fransız ulusçuluğu, Romantizmden kaynaklanırsa Alman ulusçuluğudur (Çağla, 2007: 2). Karakaş da söz konusu iki yaklaşıma ilaveten Amerikan ulusçuluğundan söz eder (2000: 71). Söz konusu üç ulusçuluk arasında Fransız ile Alman milliyetçiliği daha etkilidir. Fransız devrimiyle beraber politik bakımdan dünya tarihindeki yerini almış olan ulusçuluk, Fransa'da bir politika şekli olarak ortaya çıkmıştır ve tüm dünyayı etkisi altına almıştır.

Milliyetçilik araştırmalarında genel olarak üç dönemden söz edilmekle beraber Özkırmı'ya göre dört dönem mevcuttur. Bunlar; Milliyetçilik düşüncesinin doğduğu 18. ve 19. Yüzyıllar. Milliyetçiliğin akademik araştırmalara konu olduğu ilk dönem (1918-1945). Milliyetçilik tartışmasının geliştiği ikinci dönem (1945-1990). Milliyetçilik düşüncesinin yeni boyutlara taşındığı üçüncü dönem (1990'dan günümüze) (Özkırmı, 2008: 32).

Akıncıya' göre, Milliyetçiliğin farklı zamanlarda ortaya çıkması, onun iyi ve kötü türlerinin olduğunun vurgulanması, farklı milliyetçilik tanımlarının ortak noktalarının gözden kaçırılmasına neden olmaktadır. Yani, değerlendirilen bu süreç sonucunda, milliyetçilik türleri birbirlerinden bağımsızmış gibi anlaşılakta ve yanılıya düşülmektedir (Akıncı, 2014:133).

Fransa'da ortaya çıkmış olan ve aydınlanma düşüncelerine dayanan ulusçu ekol, medeniyetçi bir çizgiye sahiptir. Rousseau ile Sieyes'den gelen aydınlanmacı ekol, Renan ile kuvvetlenerek günümüze dek gelmiştir (Çağla, 2007: 2). Romantik temeli olan Alman milliyetçiliğinin de kültürcü bir özelliği vardır. Herder ile Fichte'nin geliştirmiş olduğu fikirlerin neticesinde entelektüel bir boyut elde eden Alman ulusçuluğu, müşterek bir dil, hatta etnik gruba direkt ait olmaya dayanan bir cemiyet olgusu şeklindedir. Devlete bağlı olarak oluşmamıştır (İncekara ve Güçyetmez, 2020), tersine kendi milli-devletini oluşturmuştur. Ulusçuluğun oluşumunda aktif öge kültür birliği çevresinde kurulan Alman unsurudur. Almanlar kendisini sabit bir araziye ait bir topluluk şeklinde değil, her şeyden evvel müşterek bir tarih, dil ve kültüre ait bir toplum şeklinde algılar. Bu durumsa Alman ulusçuluğunun (Güçyetmez ve Çelik, 2020), irredentist bir çerçeve içinde karakteristiğini belirlemektedir. Pangermenizm de bunun üstüne kurulmuştur (Karakas, 2000: 58- 73). Burada ortak dile, kan bağına ve toprağa vurgu yapılmaktadır. Kolektivist, organik ve etniktir. Fransız ile İngiliz ulusçuluğuna karşı olarak gelişmiştir. Kültür unsurlarıyla romantizm başattır (Çağla, 2007).

1.1. Milliyetçilik ve Din

Rasyonel akıl ile birlikte, dinin yaşamdan geri çekileceği fikri bir dönem aydınlanma ve pozitivist düşüncenin tezleriyeğin bugün bilakis dinin sosyal ve siyasal yaşam için hâlâ belirleyici olduğu gözlemlenmektedir. Özellikle Avrupa'daki endüstrileşmenin Hristiyan dinine karşı inançsızlığa yol açtığı ve bunun yerine milliyetçilik ve komünizm gibi düşüncelerin yerleştirildiği yaygın bir görüştür. Ulusçuluğun dinsel ikame edici işlevini ön plana çıkaranlar, ulusçuluğun Hristiyan köklerine vurgu yapmakta ve toplumun gereksinim hissettiği dindarlık duygusunu giderdiğini belirtmektedir (Hayes, 1995). Ulusçuluk, laik devleti kutsallaştırmaktadır. Fransız Devrimiyle birlikte egemen olan ulusçuluk, seküler eğilimli bir anlayışı temsil etmekteydi. Yurt, us, hürriyet vb. soyut terimler kutsallaştırılmış, dinsel ritüellerin bir benzeri şeklinde, bayram, ayin, mit, aziz ve tapınaklar ile desteklenmiştir (Llobera, 2007).

İnsanlar ve toplumlar pek çok değişik kimliği içerisinde barındırır, fakat söz konusu bu çoklu kimlikler bazen içsel olarak çatışır. Şunu diyebiliriz ki, Batı medeniyeti çoklu kimliklerin çatışmacı insancılığının üzerine kurulmuştur. Amin Maalouf'un 'Ölümcül Kimlikler' eserinde ön plana çıkardığı tartışma veya Anthony Smith'in Sofokles'in 'Kral Odipus' oyununa atıf ile yapmış olduğu çıkarım, çoklu kimliklerin çatışmacı doğasıyla kimliğin değişebilme özelliği ile ilgilidir. Amin Maalouf, "Sahip olduğum çoklu kimliklerden birini öne çıkarmadan ve çatıştırmadan sahiplenmem mümkün müdür?" şeklinde bu konuya dikkat çekmiştir (Maalouf, 2008).

Akıncı'ya göre, din ile milliyetçilik birbirinin tezatı değildir ve bu manadaki yaklaşımlar gerçeklikten uzaktır. Din ile olan ilişkilerinde milliyetçi hareketlerin genelinin bazen eklektizmi bazen da sentezi andıran bir işbirliği halinde oldukları gözlemlenmektedir (Akıncı, 2014: 137).

Smith de çoklu kimlikleri, kimliğin değiştirilebilirliğine vurgu yaparak açıklar. Aile, ülke ve sınıfla ilgili, etnik, cinsel kimliklerle rollerden müteşekkil Oedipus'un öyküsü

kimlik sorununu tüm keskinliğiyle ortaya koyar ve söz konusu kimliklerin ayrıca nasıl olup da sosyal sınıflar için dayanak haline geldiğinden bahseder (Smith, 1994).

Din ve milliyetçilik ilişkisi çerçevesinde, milliyetçiliğin, din tesirinin azalmış olduğu bir devirde oluştuğu öne sürülmektedir. Benedict Anderson'da dinlerin bırakmış olduğu boşlukları doldurmak için en uygun düşüncenin milliyetçilik olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü Anderson'a göre ulusçuluk, din gibi rastlantısallığı kadere çevirebilecek bir kutsal büyü taşır ve ulus, ezeli bir geçmişten gelmek ve bir sonsuzluğa gitmek gibi kutsallaştırıcı söylemlerle inşa edilir (Anderson, 2015).

Anderson'un 'Dinin yerini milliyetçiliğin aldığı' yaklaşımına karşı olanlar da vardır. James Kellas, milliyetçilikle din arasında daima bir ikame ilişkisinin bulunmadığını, bazen bu ikisinin ilişkide olduğunu söylemektedir (Kellas, 1991). Aynı biçimde Greenfeld de ulusçuluğun dinin yerini almak bir tarafa, dinsel sadakatlerin en kuvvetli olduğu reform hareketi devirlerinde ortaya çıktığını belirtmektedir (Greenfeld, 1997). Smith de bunu destekler. Çünkü dinler, ulusçuluk için oldukça mühim olan mitlerle simgelerin kökenidir (Smith, 1994).

1.2. Din ve Etnik Kimlik

"Etnik kimlikler; tarihsel, sembolik ve öznel açıdan kendisini yeniden inşa eden ve etnik dayanışma ile diğerlerinden farklı olmayı sağlayan kollektif kültürel bir kimliktir" (Saygılı, 2022 :358). Anthony Smith (1981), dünya dinlerini etnik gruplarla aşmaya çalışırken bazı etnisitelerin kendisini korumak için en dindar cemiyetlere dönüşebileceğini belirtir. Smith, Ermenileri, Yahudileri, Habeshlileri ve Kıptileri etnisite ile dinin çakışmasına örnek olarak gösterir. Başta dinsel bir cemaat şeklinde hareket eden söz konusu topluluklar zaman içinde kendilerine has etnik bir yapıya sahip olmuştur. Örneğin Hristiyanlığın ilk asırlarında, kurumsallaşma sürecinde alınmış olan bazı kararları kabul etmeyip müstakil kiliseler yapan Kıptilerle Ermenilerin hali bu duruma örnektir. Smith, buna Mısır'da Şjilik etrafında bir mezhep biçiminde oluşan fakat burada eziyet gören Dürzileri örnek vermiştir. Dürziler görmüş oldukları eziyetten dolayı Mısır'dan ayrılmış ve Lübnan Dağı'na yerleşmiştir.

Ermenilerin oldukça erken bir devirde müstakil kiliseleri ile Avrupa Hristiyanlığından ayrışmasıyla, etnik-dinsel bir topluluk haline gelmesinin yanında, Osmanlı toplumunda Ermenilerin İslam dinini benimseyerek kimliklerini kaybetmesiyle Türkleşmesi durumunu da burada belirtmek gerekir. Bunun yanı sıra, Osmanlı'nın Müslüman temsilinden yola çıkarak Avrupa uygarlığının Müslüman kimliğini Türklükle belirtmesi ve Hristiyanlığı seferber ederken 'Barbar Türkler' demesi de bu bağlamda ele alınabilir. Bu manada 'Türk' sözcüğü, Avrupa'daki kitaplarda sık sık Müslümanların yerine kullanılmıştır (Akdemir, 2007).

Osmanlı'da uzun yıllar millet düzeninde gayrimüslim azınlık için belirleyici olan Kilise, 20. yüzyılda yükselen milliyetçiliklere de öncülük etmiştir. Osmanlı'da millet düzeninde din esastır. Ermeni, Rum ve Yahudileri farklı etnik kimlikler olarak sınıflandırırken, Müslüman halkı farklı etnik kimliklere sahip olsalar da tek millet olarak nitelendirmiştir. Osmanlı'nın imparatorluğu bir arada tutabilmek adına İslamcılık siyasetini öne çıkarması da bu misyonunun göstergesidir.

2. Kırım Tatarlarının İdeolojik Bölünmesi

2.1. Türk-Osmanlı Etkisiyle Rus Etkisinin Kırım'da Karşılaşması

Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasında Kırım Hanlığı üzerindeki Osmanlı-Rus mücadelesi giderek artmıştır. Bu mücadele sonucunda kısa süre içerisinde Kırım'daki hanlar değişmiş ve yaşanan politik istikrarsızlık, 1778 sonrasında Müslüman Kırım Tatarlarının kitleler halinde Anadolu'ya göç etmeleriyle sonuçlanmıştır. Kırım halkının terk ettiği yerlere Çariçe II. Katerina, Osmanlı topraklarından göçen Rum ve Slav halkını iskân etmiştir (İnalçık, 2001: 773). Rus işgali sonrasında 1784-1787 yılları arasında gerçekleşen bu ilk göçe katılanlar sahil bölgesinde yaşayan ve genelde yüksek sınıfa mensup sekiz bin kişiden oluşmaktadır.

1788-1792 yıllarında gerçekleşen Osmanlı-Rus Savaşı ve bu savaşı bitiren Yaş Antlaşması, Kırım Türklerinin Anadolu'ya ikinci göç dalgasını başlatmıştır. 1800'lü yıllarda Kırım'ın genel nüfusu yüz doksan dört bin civarı olup bunun yüz yirmi bin kadarı Kırım Türklerinden oluşmaktadır (Devlet, 1984: 102-103). Bu sayı göçlere rağmen 19. yüzyılın başlarında Kırım'da yüzde ellinin üzerinde bir Türk nüfusunun olduğunu göstermektedir. Tavrida (Kırım) vilayetinde Kırım Savaşı sonrasında, Rus baskısıyla yüz otuz beş bin civarı Türk nüfusun 1860-1863 yılları arasında Anadolu'ya göç ettiği bilinmektedir. 1864'te Kırım nüfusunun yüz doksan dört bin, Türk nüfusunun ise yüz bin civarında olduğu düşünülmektedir (Ülküsal, 1980: 139).

1874-1875 yılları arasında Kırım Türklerinden altmış bin kadarı da Rus ordusunda yer almak istemediğinden Anadolu'ya göç etmiştir. 1891-1902 yılları arasında ise yirmi bin Kırım Türkü vatanlarını terk etmiştir. 1898'de Kırım nüfusu beş yüz kırk üç bin olup Türk nüfusu yüz doksan beş bin civarındadır. Bolşevik ihtilali sonrası 1926'da yapılan nüfus sayımına göre ise, yedi yüz on dört bin olan nüfusun, %42'sini Ruslar ve sadece %25'ni, yani yaklaşık yüz seksen binini Kırım Türkleri oluşturmaktaydı. II. Dünya Savaşı sürecinde Kırım'ın Alman orduları tarafından işgali, Sovyet hükümetlerinin Kırım'ı Türklerden temizleme planlarını geciktirmiştir (Devlet, 1984: 103-105). Dolayısıyla bahsedilen süreçte gerek Osmanlı-Rus hâkimiyet mücadelesi gerekse Rus hâkimiyeti sırasında artan baskılar, Kırım Tatar Türklerinin kitleler hâlinde Anadolu'ya göç etmesine hatta Sibiryaya gibi bölgelere zorla sürgün edilmelerine neden olmuştur.

Harita 1. Kırım Tatarları Nüfus Haritası



Kaynak: Reddit, 2023.

2.2. 1944 Sürgünü'nün Siyasal ve Toplumsal Sonuçları

Kırım'da II. Dünya Savaşı sürecinde 1941-1944 yıllarında yaşanan Alman işgali, Kırım Türklerini iki ateş arasında bırakmıştır. Sovyet ordusu karşısında Kırım Türklerinden faydalanmak isteyen Almanlar, Türkleri zorla Alman ordusuna almış, gelmeyenleri ise Almanya'da esir kamplarında toplamışlardır. Almanların, Kırım Türklerini kullanarak oluşturdukları sınır birlikleri karşısında, Sovyetler de çok sayıda Kırım Türk'ünü Almanlara karşı en ön saflarda savaşa dâhil etmiştir. Bu durum, aynı ulusun iki düşman ordu saflarında birbirine karşı mücadelesine sebebiyet vermiştir (Kırımlı, 2002: 461).

Fotoğraf 1. Kırım Tatar Sürgünü



Kaynak: TRT Haber, 2021.

Kırım Türklerinin toplu sürgünü, Sovyetler ordusunun Kırım'a girmesinden iki ay sonra gerçekleşmiştir. Altında Stalin'in imzası olan 'çok gizli' ibareli bir kararnameyle 11 Mayıs 1944 tarihinde Devlet Güvenlik Komitesinin kararıyla Kırım Türklerinin aileleri ile beraber Kırım'dan çıkarılarak Özbekistan'daki özel yerleşkelerde (spetsposeleniye) sürekli ikamet etmeleri kararı alınmıştır (Pınarer, 2014: 174). Özbekistan dışında Kazakistan ve Rusya Federasyonu'nun çeşitli bölgelerine sürgün edildikleri de bilinmektedir (Saklı, 2016: 226). Kararnamede ayrıca 'Kırım Tatarları' tabirinin yerine 'Kırım'da eskiden yaşamış Tatar milletinden yurttaşlar' ifadesi kullanılarak, Kırım Tatar Türklerini ulus olarak yok sayma siyaseti güdülmüştür (Fisher, 2009: 257).

Sürgünde sadece özel eşya, elbise, günlük demirbaş eşyaları ve aile başına bir miktar erzak alınmasına müsaade edilmiştir. Yaklaşık yüz altmış bin kişinin olduğu sürgün, 18 Mayıs 1944'te başlamıştır. Yetişkin erkeklerin çoğu Sovyet ordusunda olduğu için, sürgüne genellikle geride kalan kadın, çocuk ve yaşlılar tabi tutulmuştur (Devlet, 1984: 105-106). Sürgünde görev alan askerler yalnızca emirlerini yapmakla kalmamış, ayrıca çaresiz topluma karşı insanlık dışı muamelelerde de bulunmuştur. Yaşlı kadınlar ve acıdan yolculuğu sürdüremeyecek olanların gitmelerine izin verilmiş, daha sonra arkalarından kurşunlanmışlardır (Kırımlı, 2002: 462-463). Bölgenin Slav olmayanlardan temizlenmesi amacıyla gerçekleşen bu sürgün, bir bakıma Kırım Türklerine dönük fiziksel ve kültürel imha hareketlerine ve topyekün sindirme politikasına dönüşmüştür (Yeşilot ve Çalışkan, 2015: 181). Nitekim Stalin tarafından imzalanan sürgün kararı, Kırım Türkleri için

felaketlerin başlangıcı olmuştur (Koçak, 2014: 1-8). En temel ihtiyaçlarını gidermeden vagonlara konulan halk, yol boyunca hastalık, açlık ve susuzlukla mücadele etmiştir. Vagonların havasızlığına dayanamayıp hayatını kaybedenler, durulan yerlerde vagonlardan indirilerek demiryolu hattı kenarına bırakılmışlardır. Nitekim yolculuk esnasında yaşamını kaybedenlerin sayısını yüz yirmi sekiz bin olarak verenler olmuştur. Toplu sürgün hareketinde yaşananlar, durumun vahametini gözler önüne sermektedir. Sürgün günlerinde geçimini balıkçılıkla, tuz üreticiliğiyle sağlayan Arabat isimli bir Türk köyünün unutulup boşaltılmadığı görülmüştür. Bunun üstüne, Arabat'taki Türk toplumu eski bir gemiye bindirilip mahzene kapatılmış ve gemi içindekilerle birlikte batırılmıştır. Böylelikle köyde yaşayanların tamamı feci bir şekilde can vermişlerdir (Şahin, 2015: 381-382).

Sürgün sırasında yaşanan insanlık dışı uygulamalar neticesinde 18 ay içinde açlık ve hastalık nedeniyle hayatını kaybeden Türkler, Kırım Tatar nüfusunun %46'sını oluşturmaktadır. Yalnızca Özbekistan'daki iskân bölgelerindeki yeterli olmayan hijyen şartları, temiz su sıkıntısı ve aşırı kalabalık kaynaklı Tifüs salgınında, 21 Mayıs 1944- 1 Haziran 1945 arasında yaklaşık yirmi yedi bin kişi hayatını kaybetmiştir (Pınarer, 2014: 174). Bu süreçte Özbek toplumunun, sürgün edilmiş olan Kırım Türklerine karşı sergilemiş olduğu tutumlara ilişkin değişik fikirler vardır. Bununla birlikte daha Batılı olan Kırım Tatar Türkleriyle daha geleneksel ve muhafazakâr dinsel gelenekleri bulunan Özbeklerin müşterek dille kültür öğeleriyle birbirine yaklaştıkları anlaşılmıştır (Sarıkaya, 2014: 135). Sürgün politikası çerçevesinde nüfusun demografik dönüşümü planlanmıştır. Bu çerçevede bölgeye Slav halkının yerleştirilmesi kararlaştırılarak Ukrayna ile Rusya Federasyonu bölgesinde yaşamlarını sürdüren insanlar Kırım'a göç ettirilmiştir. 1944 sürgünü sonrasında yaklaşık yüz bin ailenin iskân amacıyla Kırım'a getirildiği bilinmektedir (Safarov, 1999: 678).

Kırım'da Sovyet karşıtı, bir diğer ifadeyle gayr-i Slav unsurların boşaltılması operasyonu 4 Temmuz 1944 tarihinde sona ermiştir. Sürgün sonrasında Stalin'e sunulan raporda, yarımada toplam iki yüz yirmi beş bin kişinin sürgün edildiği bildirilmiştir. Bunların içinde yüz seksen üç bin Kırım Türkü en kalabalık topluluğu oluşturmuştur. Sürgünün ardından Kırım'da yaşayan Alman, Rum, Bulgar ve Ermeni nüfusu da zorunlu göçe maruz kalmıştır. Bu dönemde Kırım'dan on iki bin Bulgar, on beş bin Rum, dokuz bin Ermeni, bin yüz Alman ve diğer milletlere mensup üç bin altı yüz elli kişi sürgüne tabi tutulmuştur (Özcan, 2002: 63-75).

Fisher'e göre, Kırım Tatarları zaten Nazi doktrinine göre ikinci sınıf insan olarak görülmüşlerdir. Dolayısıyla Kırım Tatarları, Alman işgal rejimi sırasında ayrıcalıklı bir konumda değillerdir. Sadece Kırım Tatarlarının Müslüman komiteleri oluşturularak, yerel idare kurmalarına müsaade edilmiştir. Ancak bu idareler göstermelik olup gerçek bir güce sahip değillerdir (Pınarer, 2014: 169). Kırım Tatar Milli Hareketi lideri Kırım Tatar Meclis Başkanı Mustafa Abdülcemil Kırimoğlu'na göre de Alman faşizmi hakkında yeterli bilgisi olmayan bazı Kırım Tatarları, nefret ettikleri Bolşevik rejiminden Naziler sayesinde kurtulacaklarını düşünmüşlerdir. Bazıları ise Sovyet hâkimiyetine bağlı kalmışlardır. Ancak Nazilerin Kırım'da Yahudi, Kırımçak ve Çingene nüfusunu kitleler hâlinde kurşuna dizmeleri de Alman faşizmiyle Rus bolşevizmi arasında özde bir farklılığın bulunmadığını ortaya koymuştur. Bu açıdan, Kırım Tatarlarının birçoğu söz konusu savaşı hiç birisinden kendine iyilikle yarar gelmeyecek olan iki caninin mücadelesi şeklinde değerlendirmiştir (Pınarer, 2014: 171-172).

2.3. Kırım Tatar Türklerinin Kültürel Asimilasyonu

Kırım Tatar Türkleri, sürgün sırasında arkalarında kültür varlıklarını da bırakmak zorunda kalmışlardır. Türk kimliğini çağrıştıran hemen her türlü kültürel mirasın ortadan kaldırılması için Sovyet yönetimi çalışmalara başlamıştır (Özcan, 2002: 99). Nazi işbirlikçisi suçlamasıyla sürgüne tabi tutulan Kırım Türklerinin geride bıraktıkları bütün mal varlıkları, Sovyet yönetimi tarafından müsadere edilmiştir (Şahin, 2015: 33). Sürgün operasyonunun başladığı zaman 'eşya kayıt ve kabul komitesi' oluşturulmuş ve müsadere edilen tüm mal-mülk mahalli idarelere bırakılmıştır. Bunların Almanlarla iş birliği yapmayan Rus ve Ukraynalı halka paylaştırılmasına karar verilmiştir (Tuğrul, 2003: 169). Türklere kalan malların yağmalanması ve evlerin işgal edilmesi bir yana inşaatlarda kullanılmak üzere Türklere ait mezar taşlarının söküldüğü ve ibadethanelerin talan edildiği de bilinmektedir. Kırım'da Türk geçmişine dair tüm tarihsel yapılar, abidelerle yapıtlar yerle bir edilmiştir. Türk kültürü izlerini ortadan kaldırmak amacıyla 14 Aralık 1944'te alınan bir kararla Kırım'daki tüm Türkçe mekân adları Rusça isimler ile değiştirilmiş, 1944 tarihinden 1980'li senelerin sonuna dek Sovyetler Birliği'nde 'Kırım Tatar' ifadesinin kullanılması yasaklanmıştır. Yazılı eserler de aynı akıbete maruz kalmış ve Sovyet devrine ait olanlar da dâhil olmak üzere Kırım Tatar dilinde basılan tüm çalışmalar, kütüphanelerden toplanarak imha edilmiştir. Bu uygulamalar Kırım'daki kültürel tahribatın boyutlarını ortaya koymaktadır (Kırımlı, 2017: 104).

Sovyet Hükümeti'nin uyguladığı Kırım Türk halkının yok sayılması siyasetine paralel olarak, bu topluluk üzerinde Sovyetleştirme (Ruslaştırma) politikası/kültürel asimilasyonu çerçevesinde 1928-1938 yılları arasında Kırım Türk alfabesinin üç defa değiştirildiği de bilinmektedir. Dolayısıyla 1944'te boşaltılan coğrafya, süregelen 50 yıl boyunca Rusların yerleştirildiği bir yağma coğrafyasına dönüştürülmüştür (Özcan, 2002: 125). Bu dönemde Kırım Tatarlarına uygulanan kültürel tahribatın yanı sıra aleyhlerinde bir karalama kampanyası yürütüldüğü de bilinmektedir. Bu bağlamda, Kırım Komünist Partisi Bölge Komitesi propaganda sekreteri P. Çursin, 1948'deki Tarih Kongresi'nde yaptığı konuşmada, Kırım Türklerinin hiçbir zaman çalışmayı sevmediklerini, bu nedenle onların sürgün edilerek yerlerine Ruslar ile Ukraynalıların yerleştirildiğini ifade etmiştir (Özcan, 2002: 101).

Kırım Tatar Türklerine uygulanan Ruslaştırma politikası çerçevesinde sürülen vatandaşlar, yaşadıkları mekanlarda ilköğretimi mecburi olarak Rusça almışlardır. Bunun neticesinde yeni nesiller ana dilini kısmi olarak unutmuştur. Fakat istatistikler çerçevesinde Kırım Türklerinin ana dilini Sovyetler Birliğinin sınırlarındaki pek çok topluluktan daha çok korumuş olduğu da bilinmektedir. Bu durumu sağlayan mühim faktörlerden biri de 1957'den sonra yayın hayatına başlayan Kırım Türkçesiyle basılmış 'Lenin Bayrağı' isimli gazetedir (Çapraz, 2006: 24).

Sürgünün ardından 1967 senesine dek Kırım Tatar Türkleri turizm amacıyla da Kırım'a girememişlerdir (Mustafa, 1997: 1490). Sürgün sonrasında, Rusya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Sovyet Prezidyumu, 28 Temmuz 1946 tarihinde aldığı bir karar ile Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni lağvederek Kırım yarımadasını bir il (oblast) konumuna getirmiştir. 19 Şubat 1954'te ise Kırım oblasti Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlanmıştır (Kırımlı, 2012: 90).

2.4. Panslavist Uygulamalar ve Reaksiyoner Yaklaşım

Panslavizm, Orta ve Doğu Avrupa'daki Slavların etnik tarihlerini benimseyip, onları Rusların himayesinde tek bir çatıda toplamayı ve bunların politik dayanışmasıyla kültür

birlikteliğini temin etmeyi hedefleyen girişimin genel adıdır ve 1870'li senelerden başlayarak Batı'da kullanılmıştır. Slovak yazar J. Herkel ilk kez söz konusu terimi kullanmak suretiyle alan yazına dâhil etmiştir (Aydın, 2004).

Panslavizm, Batı'da 1789 Fransız ihtilaliyle 1846 ihtilallerinin ardından ortaya çıkmıştır. Söz konusu devrimler Batı ulusları arasında ulusçuluk akımının oluşmasına yol açmıştır. Bu da zaman içinde politik bir niteliğe sahip olmuş, Balkanlar'da yaşamlarını sürdüren Hırvatlar, Sırlar ve Bulgarlar dil ve kültür gibi öğeleri daha fazla dikkate almaya başlamıştır. Rusya söz konusu akımı ilerletip yaygınlaşmasına vesile olmuştur (Kara, 2005).

Ulusçu hislerin yayılması 'Yunancılık, Sırpçılık, Bulgarçılık, Romencilik' düşüncelerinin fitilini ateşlemiştir. Osmanlının himayesinde zenginleşmiş olan Hristiyan ticaret adamları, ticaret ile ilgilenmiş ve ulusçuluk düşüncesinin yaygınlaşmasına vesile olmuştur. Bunun için hadiseye 'tüccar hareketi' denmiştir (Kocabas, 1986).

Panslavizm'in amaçları; sıcak denizlere inmek, Türk ulusunu Anadolu'dan atıp İstanbul, Ege, Karadeniz ve Akdeniz'e egemen olmak, bu bölgelerde donanma tutmak, Slav kökenli Hristiyanları isyan ettirmek, yayılcı bir politika izleyip Balkanlardaki Slavları Rus egemenliğinde bir araya getirmek, Slav üstünlüğüne bağlı büyük bir devlet inşa etmek olarak özetlenebilir (Keles, 2008).

Panslavist yayılcı siyasetle Kırım'dan sonra Ukrayna'nın üzerine gidilmiş ve ülkenin doğusu işgal edilerek Novorossiya adında bir devlet kurulması projesi ortaya konulmuştur. Ancak, Novorossiya projesi başarısız olmuştur. 1990'larda Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Slavlaştırma politikalarından vazgeçildiğine inanılmaktaydı. 1990'larda Rusya'nın artık irredantist politikalar yerine ekonomiyi dönüştürmeye yönelik politikalara yöneldiğini savunmaktaydılar. Siyasetçiler, bu dönemde daha çok dışarıdan gelecek tehlikelere karşı güvenlik politikalarına yönelmişlerdir. Putin dönemine gelindiğinde ise Kırım'ın Ukrayna'dan koparılması, irredantist düşüncenin ve Büyük Rusya rüyasının bir yansımasıdır. Kırım işgali 'Büyük Rusya irredantizminin manifestosu' şeklinde nitelendirilmektedir.

Sonuç olarak Panslavizm'in ana amacı olan, Balkanlar ve Anadolu topraklarıyla birlikte Rus himayesinde büyük bir devlet kurma fikri sonuca ulaşamamıştır. Balkan Slavlarının Osmanlı Devleti'ne isyan edip bağımsız olmalarının kısmen etkili olduğu düşünülse de bu ayrılışın ana sebebi Osmanlının zor durumu ve Fransız İhtilali'nin sebep olduğu milliyetçilik akımıdır.

3. Kırım Tatar Türklerinin Milli Kimliği Muhafaza Gayretleri ve Ceditçilik

18 Mayıs 1944'te sürgüne tabi tutulan Kırım Tatarları için olumlu sayılabilecek süreç Krusçev ile başlamıştır. Krusçev 1958'den itibaren resmen devlet başkanı olmuştur. İlber Ortaylı'ya göre Krusçev 'köy komünisti' olup, Gorbacov'dan önce değişimlerin mimarı diye anılmaktadır. Küba devriminde verdiği destek nedeniyle daha sonra görevden alınacaktır. 28 Nisan 1956 tarihli kararname ile Kırım Tatarlarının da bulunduğu bazı etnik gruplar, sürgünden azat edilmiştir. Stalin tarafından sürgüne gönderilen pek çok topluluk da vatana dönüş hakkı elde etmiştir. Fakat Kırım Tatar Türkleri'nin bu haklardan mahrum bırakılması, vatana dönüş mücadelesinin başlamasına neden olmuştur. Bu maksatla, Taşkent'te bir Teşebbüs Grubu oluşturulmuştur. Grubun ilk faaliyeti, vatana dönüş için müracaat mektupları yazmak olmuştur (Kırımoğlu, 2004: 18). 28 Nisan 1956'da yayımlanan Yüksek Konsey Bildirisi, Kırım Tatarlarının Kırım'a dönmelerine izin vermese de özel yerleşim alanları dışına çıkmalarına müsaade etmekteydi. Bildiride, Kırım Tatarlarının sürgün sırasında el konulan mallarının verilmeyeceği ve Kırım'a dönme haklarının

olmayacağına belirtilmesi, Kırım'da uygulanmaya çalışılan Slavlaştırma politikasının bir uzantısıdır (Pınarer, 2015: 177-178).

Sürgün edilen yerlerde mecburi ikamete tabi tutulan Kırım Türkleri bu süreçte, uğradıkları haksızlık karşısında, Sovyetler Birliği Yüksek Şurasına 'haklarının iadesi ve vatana dönme müsaadesinin verilmesini' talep eden dilekçeler göndermişlerdir. Bunlardan ilk toplu dilekçeyi yaklaşık altı bin kişi imzalamıştır. Komünist Parti kongresine yollanan müracaatları ise yüz yirmi bin kişi imzalamıştır. Kırım Türklerinin haksızlığa uğradıkları ancak Komünist Parti'nin 20. kurultayından sonra 1957 yılında kabul edilmiştir. Bu karar sonrasında Özbekistan, Kazakistan, Tacikistan gibi bölgelerde yaşamaya mecbur edilen Kırım Türkleri için bazı adımlar atılmaya başlanmıştır. Kırım Türkçesi ile gazete çıkarmak, kitap ve dergi yayımlamak, ana dilde eğitim, folklor çalışmalarına olanak sağlamak ve radyo yayını yapmak bu faaliyetler arasındadır. Kırım Türklerinin haklı mücadelesi dış dünyada da duyulunca Sovyet yöneticileri 1967'de Kırım Türklerinin siyasi, kültürel ve sosyal haklarının iadesini içeren bir kararname ilan etmişlerdir. 1967 kararnamesi sonrası Kırım'a göç etmeye çalışan Kırım Türkleri tekrar geldikleri bölgelere gönderilmişlerdir. Sadece bin ikiyüz kadar Türk ailesi tekrar Kırım'a yerleşebilmiştir (Devlet, 1984: 107-109).

Bu süreçte Kırım Tatarları'nın Kırım'a toplu olarak dönebilmek için başlattıkları mücadele onlara yönelik baskıların daha da artmasına sebebiyet vermiştir. Vatana dönüşe yönelik gösteriler ve girişimler Kırım Tatar Milli Hareketi ve hareketi destekleyen bazı insan hakları örgütü üyelerinden pek çoğunun tutuklanmasına neden olmuştur. 1967 yılından 1978 yılına kadar sadece 15.000 Kırım Tatarı (Kırım Tatar nüfusunun sadece %2'si) Kırım'a resmi olarak yerleşebilmiştir (Özcan, 2002: 175). Bu noktada sürgündeki Kırım Türklerinin siyasi haklara sahip olmasalar dahi kültürel yönden hemen hemen her şeye sahip oldukları şeklinde yanlış bir kanaat hâsıl olabilir. Ancak işin gerçek yönü bu tanınmış gibi gözükten kültürel imkânların, çok kısıtlı ve Kırım Türklerinin büyük çoğunluğunu tatmin etmekten uzak olmasıdır (Devlet, 1984: 127-128). Bu süreçte İsmail Gaspıralı (1851-1914) ve Mustafa Abdülcemil Kırımoglu (d. 1943) gibi devlet ve edebiyat adamlarının fikirlerinin önemli etkileri olmuştur. Nitekim İsmail Gaspıralı, mücadelenin, mevcut devletin kanunlarına ve insan haklarına uygun olarak yürütülmesini, şiddet ve teröre başvurulmamasını, masum insanlara zarar verilmemesini, diğer insanların ve halkların haklarının korunmasını ve davalarına destek olunmasını istemiştir (Olçar, 2007: 411).

Gaspıralı'nın 19. yy. sonu ve 20. yy. başlarındaki bu birleştirme hareketi Türk Dünyasını derinden etkilemiştir. İdeası tüm Çarlık Rusya'sı Türklerini birleştirmektir. Önderi olduğu harekete esasen "Ceditçilik" denir. Sloganları ise, dilde, fikirde ve işte birlik idi. Tüm Türk dünyasının bildiği Tercüman Gazetesi önemlidir. Gazetede kullanılan dili İstanbul, Üsküp, Mısır ya da Doğu Türkistan'da yaşayan biri rahatlıkla okuyup anlayabiliyordu. Önerisi, ortak dilin İstanbul Türkçesi olması yönündedir ve Pantürkizm'in ilk kuşak sembolü olup birlik insanıdır. Panslavizme karşı Pantürkizm'in gelişmesinde katkıları çoktur. Kafkasya'nın yükselen değeridir. Türk dünyası dil birliği için mücadele etmiştir.

1965 yılı sonrasında Kırım Tatar Millî Hareketi içinde farklı bir strateji ve bakış açısı ortaya çıkmıştır. Mustafa Abdülcemil Kırımoglu bu yıllardan itibaren Kırım Tatar halkının kahramanı hâline gelmiştir. Altı defadan fazla hapis yatan Kırımoglu resmi Sovyet söylemine karşı Kırım Tatarları Tarihi kavramını geliştirip bu kavram temelinde Kırım Tatar Hareketi için bir zemin oluşturmuştur. Ona göre Kırım Tatar sorununu çözmenin tek yolu Sovyet toplumunun demokratikleşmesinden geçmektedir. Bu düşüncelerin,

Gaspıralı'nın demokratik bir Rusya hayali ve Rusya topraklarındaki diğer Türk halklarıyla iş birliği çabaları ile önemli benzerlikler taşıdığı anlaşılmaktadır (Pınarer, 2014: 179-182).

Vatana dönüş mücadelesi çerçevesinde kazanılan haklardan biri de Ağustos 1965'te Kırım Tatarlarının tatillerini Kırım'da geçirmelerine izin verilmesidir. 5 Eylül 1967'de yayımlanan kararnamede Kırım Tatarlarına haksızlık yapıldığı kabul edilmiştir. Kırım Tatarlarının Kızıl Meydanda yaptıkları kitlesel gösterileri neticesinde Sovyet Hükümeti, Kırım Tatarlarına karşı haksızlık yapılarak suç işlendiğini resmen kabul etmiştir. Daha sonra, Kırım Tatarlarının Kırım'a dönmesine razı olunmuş ve Kırım Tatar probleminin çözümü için bir devlet komitesi oluşturulmuştur. Fakat bu komiteler ve Sovyet hükümeti ciddi bir adım atmamıştır (Yüksel, 1997: 1519). Sovyet rejimi, çeşitli stratejiler izleyerek Kırım Tatar Milli Hareketini bastırma, bölme çabasına girmekten de vazgeçmemiştir (Cemiloğlu, 1995: 99).

Tatar yerleşim bölgelerine kurulan kültürel ve siyasi komiteler, geçmişteki Alman işgaline dair gerçekleri ve 1944'ten sonra yaşanan adaletsizlikler hakkında bilgilendirici faaliyetler yürütmüşlerdir. Aynı komiteler, dilekçeleri vermek, takip etmek, taleplerini ilgili makamların dikkatine sunmak için Moskova'ya delegeler göndermişlerdir. Böylece, tüm engellere rağmen Kırım Tatarlarının kitleler hâlinde katıldıkları bir insan hakları hareketi olan, 'Kırım Tatar Millî Hareketi' ortaya çıkmış ve Kırım Tatar toplumunun desteğini almıştır. Yurt dışından destek almaksızın, Kırım Milli Hareketi'nin kurduğu baskı sonucu, resmî makamlar da taleplere kulak vermek durumunda kalmıştır (Kırımlı, 2012: 426-463).

Kırım Tatar Milli Hareketi'nin faaliyetleri çerçevesinde bir grup Tatar genci 1962 yılında Taşkent'te Kırım Tatar Gençlik Birliği adında bir örgüt kurarak Kırım Tatarlarının vatanlarına dönüşünün gerçekleştirilmesi ve Kırım Özerk Cumhuriyeti'nin yeniden kurulması mücadelesini hızlandırmışlardır. Bu mücadelede, bütün Kırım Tatarlarının ana vatanlarına dönebilme hakkını elde etmesi hedeflenmiştir (Hablemitoğlu, 2002: 115-118).

1970 ve 1980'lerde Kırım Tatar Milli Hareketine katılım azalmıştır. Fakat örgütlü hareketin zayıflaması Kırım Tatarlarının Kırım'a dönme taleplerinde bir azalmaya yol açmamıştır. Sovyetler Birliği'nde 1985'ten sonra başlayan değişim süreci ile birlikte Kırım Tatarlarının Kırım'a dönme çabaları hızlanmıştır. Glasnost ve perestroyka siyaseti çerçevesinde Kırım Tatarlarına karşı uygulanan baskı siyaseti önemini yitirmiştir. Kırım Tatar Milli Hareketi isteklerini mitinglerle dile getirmeyi sürdürmüştür. Kasım 1989'da SSCB Hükümeti'nin II. Dünya Savaşı yıllarında haksızlıklara uğrayan halkların her türlü insani haklarının garanti altına alınacağını beyan eden deklarasyonu ile önemli bir zafer elde edilmiştir (Özcan, 2002: 210-211). Nisan 1989'da Kırım'a geri dönenlerin sayısı 40.000'i geçmiştir (Atmaca, 2009: 243-244). Böylece, vatana dönüşün önündeki engeller kalkmış ve Kırım Tatarları için yeni bir dönem başlamıştır. Ancak hem altyapı yetersizlikleri hem de Kırım'da yaşayan Rus ve Ukraynalıların Kırım Tatarlarının vatanlarına dönüşlerine olumlu bulmamaları, Ukrayna'nın Kırım üzerindeki kontrolünün artırmasına neden olmuştur. 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Kırım Ukrayna'ya bağlı özerk bir cumhuriyet statüsü kazanmıştır.

Tatarların güçlü tepkisi, 1993'te Rus milliyetçilerini 98 üyeli Kırım Meclisi'nde 14 Tatar vekil için kota koymaya mecbur bırakmıştır. Meclisteki Rus çoğunluk, nihayet 14 koltuk kotasını da kaldırıp bunları tamamen meclis dışında bırakacak şekilde, Tatarlar lehine herhangi bir gelişmenin önünü tıkamayı sürdürmüştür. 21. yüzyılın ilk on yılında, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden on beş yıl sonra yaklaşık üç yüz bin Tatar, Ukrayna'ya

dönmüştür. 2010'larda hâlâ, 2.200.000 olan Kırım nüfusunun üç yüz bini, yani %12'den azı, Tatardır (Kireççi, 2015: 57).

2014 Mart'ında ise Ukrayna'da yaşanan karışıklıkta Rus birlikleri, Kırım yarımadasını işgal etmişlerdir. Daha sonra Kırım Tatarlarının çoğunun katılmayı reddettiği bir referandum ile Ukrayna'nın da onaylamamasına rağmen yarımada, Rusya Federasyonu'na bağlanmıştır (Saklı, 2016: 266).

Tatarların işgale karşı çıkması karşısında Rusya Başkanı, hakların ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi vaadinde bulunmuştur. Tatar Türkçesini, Rusça ve Ukraynaca ile birlikte Kırım'ın üç resmî dilinden biri ilan etmiştir. Kırım yerel makamları, Tatar kültürü ve dininin korunmasını sağlamaya söz vermişlerdir. Hükümet mevkilerinin yüzde yirmisinin Tatarlara ayrıldığı da ilan edilmiştir. Bununla birlikte, Tatarların mevcut topraklarını, Kırım içerisinde başka arazilerle değiştirmelerinin gerekebileceği de açıklanmıştır (Kireççi, 2015: 57). Kırım Tatar Türkleri, günümüzde yaklaşık %15 civarında bir nüfusa sahip olup, yerel parlamentoda ancak dört milletvekili ile çok alt bir düzeyde temsil edilmektedirler. Son gelişmelerin yakından ilgilendirdiği grupların başında gelen Kırım Türkleri, doğal olarak Rusya'ya bağlanmaya karşı çıkmakta ve sivil direnişlerini sürdürmektedirler (Şahin, 2015: 336-337).

Hakların iadesi noktasında şikâyetler, toplantı ve gösteriler dışında şiddete başvurulmamıştır. Öncelikle, milli bir devlet olma ve demokratikleşme koşulları belirlenmiştir. Milli Kurultay, Meclis, siyasi partiler, sivil toplum kuruluşları oluşumlar, gönüllü aidata dayalı finansal sistem, yargıda milli örf ve adetlerin dikkate alınması, Kırım Türk isimlerinin Ruslaştırma politikasından arındırılması, bunlar arasındadır (Fisher, 2009: 140).

Sonuç

Milleti tanımlama noktasında biri aydınlanma diğeri de romantizm olmak üzere iki ana yaklaşımın mevcut olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki, aydınlanmadan kaynaklı olan Fransız milliyetçiliği, diğeri ise romantizmden kaynaklı olan Alman milliyetçiliğidir. Bu yaklaşımda ortak dile, kan bağına, toprağa vurgu yapılmaktadır ve kültürel unsurlar ile romantizm başat konumdadır (Çağla, 2007). Bununla birlikte bu iki yaklaşıma bireysel yurttaşlığı ve yurtseverliği geliştirmeyi amaçlayan, bireyci, özgürlükçü ve evrensel nitelikteki Amerikan milliyetçiliğini de eklenmiştir.

Panslavizm düşüncesi çerçevesinde gerçekleşen Kırım'ın Slavlaştırılması politikası kapsamında Kırım Tatar Türklerinin Kırım'dan ayrılma süreci Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasında yaşanan siyasal istikrarsızlık sonucunda Müslüman Kırım Tatarlarının kitleler hâlinde Anadolu'ya göç etmeleriyle başlamış, çeşitli zaman dilimlerindeki göç dalgalarıyla devam ederek 1944 toplu sürgünü ile doruk noktaya ulaşmıştır. Kırım Tatar Türklerinin yaşamış oldukları sürgünler ve milli benliklerinden uzaklaşmalarına yönelik cebri uygulamalar, Kırım Tatar Türklerinin milli kimliklerini içsel olarak güçlendirmiştir. Panslavizm'e karşı ortaya çıkan milliyetçilik hareketi çerçevesinde Pantürkizm'in yeni kuşak sembolü olan Ceditçilik Hareketi, II. Dünya Savaşı sonrası Kırım Tatar tarihinde yaşanan toplu sürgün dramı döneminde Tatar Türklerinin benliğinde anavatanları Kırım'a, geçmişe ve kültürlerine yönelik millî bir duygunun kuvvetlenmesini sağlamıştır.

Demografik araştırmalara göre, Kırım Tatar nüfusunun yaklaşık yarısı hâlâ eski Sovyet Cumhuriyetlerinde sürgünde yaşamakta ve çok istemelerine karşın Kırım'a dönememektedirler. Bunun öncelikli sebebi, Kırım'daki yerel yöneticilerin göçü caydırmaya yönelik izledikleri politika ve ekonomik koşullardır. Kırım'a dönüş sonrasında

Kırım Tatar aydınları tarafından başlatılan kültürel canlanma hareketi -kültürün yeniden inşası- kültürün içeriğinin canlandırılmasına yönelik bir harekettir.

Sonuç olarak, milliyetçi kuram çerçevesinde Kırım Tatar Türklerinin incelendiği bu çalışmadaki milliyetçilik yaklaşımı, millet olgusunun vurgulandığı ve oluşum sürecinin geniş bir zamana yayılarak değerlendirildiği Etno-sembolcü yaklaşım bağlamında tasavvur etmiştir. Ayrıca Kırım Tatar Türklerinin vatanları Kırım'a, geçmişlerine ve kültürlerine yönelik ortaya çıkan millet olma duygusunun romantizm temelli etnik ve organizmacı, kültürü öne çıkararak bir milliyetçilik akımı olan Alman milliyetçiliği ile uyumlu olduğunu da söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Akdemir, E. (2007). "Avrupa Aynasında Türk Kimliği", Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 1, ss. 131-148.
- Akıncı, A. (2012). "Modern Ulus Devletlerin Doğuşu", Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 34, ss. 61-70.
- Akıncı, A. (2014). "Milliyetçilik Kuramları", C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt: 15, Sayı: 1, ss. 131-150.
- Akıncı, A. (2019). "Milliyetçiliğin Kökenleri: Etnisite/Ulus (Millet) İlişkisi", İnsan ve İnsan Dergisi, Yıl: 6, Sayı: 21, ss. 413-430.
- Anderson, B. (1983). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso.
- Anderson, B. (2015). *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, (Çev. İskender Savaşır), İstanbul: Metis Yayınları.
- Atmaca, T. (2009). *Sömürülen Topraklarda Sürgünler ve Soykırımlar*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Aydın, M. (2004). "19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya", Pamukkale Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi, Cilt: 15, Sayı: 1, ss. 73-82.
- Aydın, S. (2000). *Modernleşme ve Milliyetçilik*, Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Aydın, A. ve Aydın, İ. (2004). *Kırım Tatarlarının Vatana Dönüşü Kimlik ve Kültürel Canlanma*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Bıyık, Ö. (2014). *Kırım'ın İdari ve Sosyo Ekonomik Tarihi (1660-1774)*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Çağla, C. (2007). "Renan, Irk ve Millet", Cogito, Yapı Kredi Yayınları Dergisi, Cilt: 50, ss. 47-52.
- Çapraz, H. (2006). "XIX. Yüzyılda Çarlık Rusya'sının Kırım Politikası", Karadeniz Araştırmaları, Sayı: 11, ss. 57-70.
- Devlet, N. (1984). "Topyekûn Sürgününün 40. Yılı Kırım Türklerinin Sürgün Sonrası Faaliyetleri", Türk Dünyası Araştırmaları, Cilt: 33, ss. 102-129.
- Dinç, A. (2007). "Millet ve milliyetçiliğin doğuşu üzerine kuramsal yaklaşımlar", www.sorgulamazamani.com, (Erişim Tarihi: 10.12.2022).
- Fisher, A. (2009). *Kırım Tatarları*, (Çev. Eşref Özbilen), İstanbul: Selenge Yayınları.

- Gellner, E. (1998). "Uluslar ve Ulusçuluk", (Çev. B. Ersanlı Behar ve G. Göksu Özdoğan), İstanbul: İnsan Yayınları.
- Greenfeld, L. (1992). *Nationalism: Five Roads To Modernity*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Güçyetmez, F. T. ve Çelik, A. (2020). "Almanya'nın 19. Yüzyıl'da Yükselişinin Saldırgan Realizm Çerçevesinde İncelenmesi", İstanbul Kent Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, Sayı: 1, Cilt: 2, ss. 1-28.
- Gürsellers, C. (2014). "Kırım'ın Self Determinasyonu Nasıl Yorumlanabilir?", Karadeniz Araştırmaları, Sayı: 43, ss. 87-115.
- Hablemitoğlu, N. (2002). *Kırım'da Türk Soykırımı*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Hayes, C. J. (1995). *Milliyetçilik: Bir Din*, (Çev. Murat Çiftkaya), İstanbul: İz Yayınları.
- Hrock, M. (2019). *Comparative Studies in Modern European History*, London: Taylor & Francis.
- Hyman A. (1997). "Turkestan and pan-Turkism Revisited, Central Asian Survey", Cilt: 3, Sayı: 16, ss. 339-351.
- İnalçık, H. (2002). *Kırım İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İnalçık, H. ve Donald Q. (2001). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1914)*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İncekara, R. ve Güçyetmez, F. T. (2020). "From An Ambivalence In Identity Formation to the Dichotomy in Interest Formation", Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 8, Cilt: 1, ss. 69-85.
- Kalb, M. (2015). *Imperial Gamble: Putin, Ukraine, and the New Cold War*, Brookings Institution Press.
- Kamalov, İ. (2007). *Avrasya Fatihi Tatarlar*, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Kara, A. (2005). "1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı ve Anadolu'da Alınan Tedbirler", Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 14, Sayı: 117, ss. 115-131.
- Karakaş, M. (2000). *Türk Ulusçuluğunun İnşası*, Ankara: Vadi Yayınları.
- Kataria, S. (2018). "Explaining Ethnicity: Primordialism vs. Instrumentalism", *Advances in Social Sciences Research Journal*, Cilt: 5, Sayı: 4, ss. 130- 135
- Keleş, E. (2008). "Rusya'nın Panslavizm Politikasının Balkanlarda Uygulanmasına Dair Bir Layiha", *Muğla Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 124, ss. 123-140.
- Kellas, J. G. (1991). *The Politics Of Nationalism And Ethnicity*, London: Macmillan Press.
- Ketenci, A. (2018). "Panslavizm ve Başarısızlık Sebepleri", *Akademia Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 1, Özel Sayı, ss. 345-352.
- Kırımlı, H. (2002). *Kırım, İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,
- Kırımlı, H. (2012). "İsmail Bey Gaspıralı ve Kırım Tatar Milli Hareketi Üzerindeki Etkileri", *Uluslararası İslam ile Yenilenme ve Birlik I; İsmail Bey Gaspıralı Kongresi*, M. K. Berse (Ed.), (ss.29-34), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü Yayınları.

- Kırımlı, H. (2017). "Kırım'dan Türkiye'ye Kırım Tatar Göçleri", <http://www.kirimdernegi.org.tr/temel-bilgiler/kirim-dan-turkiye-ye-kirim-tatar-gocleri>, (Erişim Tarihi: 10.12.2022).
- Kırımoglu, M. A. (2004). Kırım Tatar Milli Kurtuluş Hareketinin Kısa Tarihi, Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları.
- Koçak, M. (2014). Rusya'nın İlhakı Sonrası Kırım ve Kırım Tatarları, İstanbul: SETA Yayınları.
- Llobera, R. J. (2007). Modernliğin Tanrısı Batı Avrupa'da Milliyetçiliğin Gelişimi, (Çev. Emek Akman ve Ebru Akman), Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Maalouf, A. (2008). Ölümcül Kimlikler, (Çev. Aysel Bora), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Olçar, K. (2007). Karadeniz Politikaları ve Türkiye-Ukrayna Stratejik İlişkileri, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları.
- Özcan, K. (2002). Vatana Dönüş Kırım Türklerinin Sürgünü ve Millî Mücadele Hareketi (1944-1991), İstanbul: TATAV Yayınları.
- Özkırımlı, U. (2008). Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış, Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- Pınarer, A. K. (2014). İsmail Gaspıralı ve Kırım Tatar Milli Hareketi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Reddit, (2023). Crimean Tatars Population Map, https://www.reddit.com/r/europe/comments/nwq9m0/crimean_tatars_population_map/, (Erişim Tarihi: 25.03.2023).
- Safarov, R. F. (1999). "Kırım Ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na Göçler", Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt: IV, ss. 687-695.
- Saklı, A. R. (2016). "Gaspıralı İsmail Bey ve Kırım", Akademik Bakış Dergisi, Sayı: 53, ss. 265-271.
- Sarıkaya, G. (2014). "Ukrayna Jeopolitiği Bağlamında Kırım ve Kırım Türkleri Sorunu", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Saygılı, R. (2022). "Etnik Kimliğin Dil ve Din Temelinde İnşası: Gagauz Etnisitesine Yönelik Bir Analiz", Selçuk Türkiyat Dergisi, Sayı: 55, ss. 355-378.
- Smith, A. D. (1981). The Ethnic Revival, Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, A. D. (1994). "Ethnic Election and Cultural Identity", Ethnic Studies, Cilt: 72, Sayı: 3, ss. 445-458.
- Smith, A. D. (2004). Milli Kimlik, (Çev. Bahadır Sina Şener), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Stergar, R. (2017). "Panslavism", 1914-1918-online International Encyclopedia of the First World War, Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), Berlin: Freie Universität Berlin.
- Şahin, C. (2015). "Rus Yayılmacılığına Bir Örnek: 1944 Kırım Tatar Türklerinin Sürgünü", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 39, ss. 326-339.

TRT Haber (2021). "77 yıldır dinmeyen acı: Kırım Tatar Sürgünü", <https://www.trthaber.com/haber/dunya/77-yildir-dinmeyen-aci-kirim-tatar-surgunu-581500.html>, (Erişim Tarihi: 10.03.2023).

Ülküsal, M. (1980). Kırım Türk Tatarları, İstanbul: Baha Matbaası.

Vatandaş, C. (2011). Ulusal Kimlik: Türk Ulusçuluğunun Doğuşu, İstanbul: Açılım Yayınları.

Yalvar, C. (2017). "Türk Dünyasının Sönmeyen Ateşi: İsmail Bey Gaspıralı", Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 2, ss. 87-116.

Yeşilot, O. ve Çalışkan, E. (2015). "Dünden Bugüne Kırım'ın Stratejik Önemi", 2. Turgut Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Cilt: 2, ss. 178-192.

Yüksel, İ. (1997). "Kırım'ın Etnik Yapısı ve Kırım Tatarlarının Problemleri", Yeni Türkiye Dergisi, Türk Dünyası Özel Sayısı, Cilt: 2.

